

Історіографія

С. А. Лапшин

ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ (1734–1750 рр.)

У статті проаналізовано історіографію досліджень функціонування Правління гетьманського уряду в Україні. Розглядаються основні підходи дослідників до цього питання.

Ключові слова: Гетьманщина, політична влада, автономія, інкорпорація, камералізм, Правління гетьманського уряду

Актуальність проблеми полягає в тому, що, незважаючи на широке коло досліджень, які здійснювалися з часу заснування Правління гетьманського уряду (далі – ПГУ) у 1734 р., питання його функціонування можна назвати недостатньо дослідженим, по суті таким, що випало з поля зору істориків. В історіографії проблеми умовно можна виокремити ряд етапів, які відрізняються методами і ґрунтовністю теоретичного осмислення окремих аспектів, співзвучних з темою заснування та функціонування ПГУ: перший етап – середина XVIII – початок XIX ст., другий – 1820–90-ті рр., третій – кінець XIX – початок XX ст., четвертий – 1920–80-ті рр., п'ятий – сучасний – від 1990-х рр.

Дослідження періоду середини XVIII ст. були ідеологічною основою для легітимізації автономних прав України в умовах посилення централізаторської політики Російської імперії. Характерним виявом старшинської ідеології періоду гетьманування К. Розумовського є поема «Разговор Великороссии с Малороссией», датована 1762 р. Її автор – С. Дівович – негативно оцінив інкорпораційні заходи Російської імперії, обґрунтовуючи «рівність Великої та Малої Росії» та зауважуючи, що Україна добровільно об'єдналася з Росією, а тому їхні статуси рівні [1, 61].

Широко відомим твором цього періоду є й «Історія Русів». Відповідно до своїх національно-державних поглядів, її автор подав тему ПГУ в контексті антитези: «Україна – Росія». Він засудив інкорпораційні заходи російського уряду, а також українську старшину, яка прагнула здобути якнайбільше маєтків, «залишивши народ чекати Божого спасіння» [2, 295].

Серед досліджень цього періоду відзначимо також напрацювання В. Рубана – «Краткая летопись Малья России», П. – Симоновського – «Краткое описание о казацком малороссийском народе...», О. Рігельмана – «Летописное повествование о Малой России», О. Шафонського – «Чернігівського намісництва топографічний опис». Зміст більшості праць цього періоду позначений не стільки науковим аналізом подій, скільки розмірковуваннями авторів стосовно політичної та економічної ситуації в Гетьманщині.

На другому етапі розвитку історіографії проблеми (1820–90-ті рр.) переважали праці представників народницької школи. Вони вважали за необхідне досліджувати народ як головного носія національних ціннос-

тей та культури. Цей період характеризується застосуванням наукових методів, залученням архівних документів до досліджень історії Гетьманщини 30–50-х рр. XVIII ст. Науковий аналіз історії Гетьманщини започатковано Д. Бантиш-Каменським, який, ґрунтуючись на працях Х. Манштейна, О. Рігельмана, українських літописів та документах російських архівів, проаналізував історію України в контексті історії Російської імперії [3]. Започатковану ним традицію наукового аналізу історії Гетьманщини, на цьому етапі розвивали М. Маркевич, С. Зарульський, М. Костомаров, О. Лазаревський та ін. Провідна ідея творів цього часу – обґрунтування окремішності українського народу та його права на власну державу.

Серед представників української історіографії першої половини XIX ст. поважне місце займає дослідження М. Марковича «Історія Малоросії». Досліджуючи створення та функціонування ПГУ, автор наводить персональний склад та повноваження колегії. Значну увагу історик приділив проблемі Російсько-турецької війни та участі в ній козаків. Праця пройнята глибоким українським патріотизмом, тому автор позитивно оцінює політику імператриці Єлизавети Петрівни і обрання гетьманом К. Розумовського [4].

Натомість О. Маркевич у праці «Южная Русь при Екатерине II» дослідив історію України крізь призму впливу Російської імперії. Історик коротко зазначав, що за часів імператриці Анни Іоанівни гетьманство було скасоване і відновлене Єлизаветою Петрівною 1750 р. Відновлення гетьманства автор пояснював доброзичливістю імператриці Єлизавети Петрівни до О. Розумовського [5].

Визначну роль у вітчизняній історіографії відіграв і М. Костомаров. У роботі «Книга буття українського народу» [6] та статті «Две русские народности» [7] він доводив розбіжності між росіянами й українцями, обґрунтовуючи ідею окремішності українського народу, право на власну державу та самостійність історичного розвитку.

В. Антонович, будучи основоположником наукової школи істориків-документалістів, у розвідці «Про козацькі часи на Україні» зазначав, що уряд Анни Іоанівни стосовно України повернувся до політики Петра I. Характеризуючи функціонування ПГУ, автор наголошував на зловживаннях російського генералітету. Серед причин скасування колегії й відновлення гетьманства дослідник відзначав ліквідацію урядом Єлизавети Петрівни німецького шаблону в управлінні Російською імперією та особистими якостями імператриці, яка «широко бажала ошчасливити своїх підданих» [8].

Важливе значення для вивчення функціонування ПГУ мають дослідження О. Лазаревського. В розробці «Люди Старой Малороссии. Марковичі», на основі архівних матеріалів та «Щоденника» Я. Марковича, історик дослідив державну діяльність Андрія та Якова Марковичів. Зокрема, характеризуючи участь останнього в роботі ПГУ, автор зазначив: вона обмежувалася

тим, що на постановах ПГУ він «прикладывал» і свою руку [9]. У статті «Суды в старой Малороссии» О. Лазаревський проаналізував судову систему України. Зокрема відзначив, що із заснуванням ПГУ ГВС втратив статус спеціалізованої інстанції, оскільки серед його членів були представники генеральної старшини, які одночасно брали участь у роботі ПГУ [10].

Важливою є і розвідка О. Лазаревського «Описание старой Малороссии», яка містить матеріал для вивчення адміністративної діяльності ПГУ, а також державної еліти України. Так, історик зауважив, що в часи функціонування ПГУ ще не було поділу між адміністративною та судовою галузями [11]. У статті «Из истории сел и селян Левобережной Малороссии» [12] він зазначив, що в 1730–40-х рр., через Російсько-турецьку війну, намагання старшин та імперських адміністраторів захопити селянські та козацькі землі, перетворивши на своїй кріпаків, значно загострилася соціально-економічна ситуація в Україні.

Проблема українського державотворення XVII–XVIII ст. – була важливим напрямом досліджень і журналу «Киевская старина» у 80-х рр. XIX – на початку XX ст. Так, у статті «Князь А. И. Шаховской и вопрос об управлении Малороссией» В. Пичета охарактеризував заходи цього посадовця, спрямовані на недопущення передачі влади козацькій старшині в останні місяці життя гетьмана Д. Апостола. Важливе значення має публікація листування між О. Шаховським і канцлером Е. Біроном, з приводу змін в управлінні Україною. Історик дійшов висновку, що повідомлення О. Шаховського були основними в ході ліквідації інституту гетьманства й обмеження політичної автономії України [13].

Важливе значення для характеристики суспільних відносин в Україні досліджуваного періоду має і стаття В. Модзалевського «К истории отношений между великоросскими офицерами и малоросскими урядниками». Історик негативно оцінив функціонування ПГУ, зазначивши, що, зі створенням колегії, управління Україною перейшло до російських офіцерів: «Замість справедливих і чесних порядків, українське населення бачило російських офіцерів, призвичаєних до жорстокої поведінки» [14, 143].

У статті «К истории финансов в Малороссии и Слободской Украине» І. Теличенко [15], характеризуючи державні витрати в роки функціонування ПГУ, зауважив, що витрати на військові потреби вдвічі перевищували решту, що було характерно для країн з агресивною зовнішньою політикою. У розвідці «До історії грошової лічби і монети на Лівобережній Україні» [16] А. Єршов, на основі аналізу архівних джерел, висвітлив заходи ПГУ щодо заміни польської монети російською. На думку дослідника, це сприяло включенню української економіки до загальноімперського ринку. Дослідженню політики ПГУ у торговельній галузі присвячена стаття І. Лучицького «К истории торговли в Малороссии XVIII в.» [17]. Історик відзначив, що заходи ПГУ в торговельній галузі були спрямовані на обмеження російським капіталом українського й іноземного – заборона ввозу ряду товарів підірвала економічні позиції українського купецтва. Автор пояснював таку політику тим, що для Російської імперії Гетьманщина була економічним плацдармом, а не рівнозначним партнером.

Третій етап історичних досліджень, присвячених функціонуванню ПГУ (кінець XIX – початок XX ст.) – час посилення імперської політики, революційних потрясінь і Першої світової війни. Синтез народницьких і державницьких поглядів на історичне минуле України був здійснений М. Грушевським. Дослідник вивчав політичну і соціально-економічну історію України, ввів

до наукового обігу та критично осмислив значний документальний матеріал. Так, у праці «Ілюстрована історія України» вчений зазначив, що військовий устрій Гетьманщини неодмінно мав змінитися цивільною системою управління. До Вищих державних органів України історик відніс Генеральну військову канцелярію, Генеральний військовий суд та Канцелярію малоросійських зборів. Аналізуючи українську політику Російської імперії, він зауважив, що, зорієнтованість стосовно перетворення України на провінцію, перекреслила можливість для встановлення дружніх відносин між двома державами. Характеризуючи заснування та функціонування ПГУ, М. Грушевський зауважив, що в ГВК зосереджувалося управління адміністративними та військовими справами. Крім того, у 1734 р. ГВК, об'єднавшись з «правлячою колегією», утворила ПГУ [18].

В дослідженнях політичної та економічної історії Гетьманщини, зокрема щодо функціонування ПГУ, в кінці XIX – на початку XX ст. помітне місце займають роботи І. Джиджори: «Нові причинки до історії відносин російського уряду до України в 1720–1730-ті рр.», «Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730-х рр.». У цих розробках історик висвітлив розвиток державного управління України у 1720–1740-х рр. та централізаторську політику російського уряду.

Напрацюваннями М. Слабченка в українській історіографії сформовано історико-економічний напрям. У книзі «Малорусский полк в административном отношении» та статті «Центральные учреждения Украины XVII–XVIII в.» ним проаналізовані відносини України та Російської імперії, державний устрій України, повноваження вищих державних органів та їхню трансформацію, а також економічні та політичні умови, за яких розвивалася українська економіка в 1730–40-х рр. [19].

Дослідження радянських науковців 20–80-х рр. XX ст., за спрямованістю й об'єктивністю, можна поділити на обмежено-об'єктивний аналіз у 1920-х рр., ідеологізовану літературу 1930-х – першої половини 80-х рр. та виважені публікації другої половини 1980-х рр.

Після лютневої революції 1917 р., керуючись настановами В.Леніна про партійність літератури і класовий підхід до історії й абсолютизує марксистські догми, комуністична партія поставила перед кафедрами історії України завдання дати марксистське трактування подій та явищ минулого. Аналіз історіографічної бази дослідження радянського періоду свідчить про відсутність комплексних праць з політичної історії України XVIII ст. Хоча окремі аспекти соціально-економічної та суспільно-політичної історії Гетьманщини представлено у наукових розвідках В. Дядиченка – «Нариси суспільного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.», А. Пашука – «Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст. (1648–1782)», К. Гуслистого та ін. Це пояснюється тим, що радянські історики вбачали в ліквідації автономії Гетьманщини небезпечне питання, яке необхідно було ігнорувати.

Іншим шляхом у цей час йшла українська історіографія діаспори, зокрема і щодо історії Гетьманщини. Вона представлена напрацюваннями Р. Млиновецького – «Історія українського народу», А. Яковліва, Б. Нольде – «Автономія України з історичного погляду», М. Возняка – «Українська державність», З. Когута – «Російський централізм і українська автономія. Імперія ліквідує Гетьманат». Зарубіжні українські історики розробляли проблеми історії України, яких уникали їхні радянські колеги. Однак недоліком більшості цих досліджень є вузькість джерельної бази.

Початок нового етапу досліджень історії України XVIII ст. припав на 1990-і рр. Він супроводжувався звільненням історичної науки від ідеологічного тиску. Наукові дослідження сучасного періоду базуються на творчому переосмисленні та перенесенні на національний ґрунт провідних досягнень світової історичної думки. Історія Гетьманщини є однією з центральних тем сучасної української історіографії, а науковцями опрацьовано значний масив раніше невідомих історичних джерел, запропоновано нові концептуальні підходи. Сьогодні означену проблематику досліджують такі вчені, як В. Горобець, О. Гуржій, В. Матяк, В. Смолій, В. Степанков, О. Струкевич та ін.

Таким чином, аналіз історіографії функціонування ПГУ свідчить, що, хоч деякі питання історії 30–50-х рр. XVIII ст. дістали наукового вивчення, власне Правління гетьманського уряду не стало поки предметом спеціального вивчення, а відтак, потребує пильної уваги дослідників. Адже нові історичні реалії, проблема розподілу державної влади вимагають врахування минулого історичного досвіду, що сприятиме усвідомленню логіки сучасних політичних явищ та історично обумовленому прогнозу перспектив реформування державного апарату України.

1. Дівович С. *Разговор Великороссии с Малороссиею // Киевская старина (далі – КС).* – 1882. – Т. 1, 3.
2. *Історія Русів.* – К., 1991.
3. Бантыш-Каменский Д. *История Малой России.* – К., 1993.
4. Маркович Н. *История Малороссии.* – М., 1842–1843. – Т. 1.
5. Маркевич О. *Южная Русь при Екатерине II.* – Одесса, 1893.
6. Костомаров М. *Книга буття українського народу // Кирило-Мефодіївське товариство: в 3 т.* – К., 1990. – Т. 1.
7. Костомаров М. *Две русские народности // Основа.* – 1861. – № 3.
8. Антонович В. *Про козацькі часи на Україні.* – К., 1991.
9. Лазаревський О. *Люди Старой Малороссии.* Марковичи // КС. – 1884. – Т. 8.
10. Лазаревський О. *Суды в старой Малороссии // КС.* – 1898. – Т. 62.
11. Лазаревський О. *Описание старой Малороссии // КС.* – 1891. – Т. 2.
12. Лазаревський О. *Из истории сел и селян Лвовбережной Малороссии // КС.* – 1891. – Т. 1.
13. Пичета В. *Князь А. И. Шаховской и вопрос об управлении Малороссией // Украинская жизнь.* – 1916. – № 10–11.
14. Модзалевський В. *К истории отношений между великороссийскими офицерами и малороссийскими урядниками в XVIII в. // КС.* – 1905. – Т. 4.
15. Теличенко И. *К истории финансов в Малороссии и Слободской Украине // КС.* – 1888. – Т. 4.
16. Єршов А. *До історії грошової лічби і монети на Лвовбережній Україні // КС.* – 1889. – Т. 3.
17. Луцицкий И. *К истории торговли в Малороссии XVIII в. // КС.* – 1894. – Т. 2.
18. Грушевський М. *Ілюстрована історія України.* – К., 1918.
19. Слабченко М. *Малорусский полк в административном отношении. Историко-юридический очерк.* – Одесса, 1909.

Lapshyn S.A. *The historiography of the Hetman's government functioning (the 1734th – the 1750th) researchers.* In the article the historiography of the researches of the Hetman's government functioning in Ukraine is analysed. The basic approaches of researchers to the subject are examined.

Key words: Hetmanschina, political power, autonomy, incorporation, cameralism, Hetman's government

Л. І. Якименко

ДВОРЯНСТВО ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ВІЗІ ІВАНА ПАВЛОВСЬКОГО

У статті досліджено погляди І. Павловського на дворянство Лвовбережної України XIX ст., а також визначено внесок ученого у вивчення історії Полтавщини.

Ключові слова: І. Павловський, Лвовбережна Україна, дворянство, дворянські зібрання, Полтавська губернія

Історія українського дворянства завжди викликала зацікавленість з боку фахівців, але і надалі залишається недостатньо вивченою. Ще в 1970-х рр. на це звертав увагу О. Оглоблин на сторінках «Українського історика», зауваживши, що проблема дослідження історії українського дворянства «досить складна, а головне, майже не розроблена в науці» [1, 12]. Продовжуючи цю думку, Т. Литвинова зазначає, що «особливих змін в українській історіографії в дослідженні історії дворянства XIX ст. не відбулося... Світ дворянства Лвовбережжя, особливо у дореформений період, поки що залишається маловідомим» [2, 67–68]. Відтак, ця проблематика залишається актуальною і нині. Однак успішне її розв'язання навряд чи буде можливим без уваги до творчого доробку тих істориків, які почали вивчати дворянство ще за часів існування цієї верстви. Серед імен дослідників історії дворянства виділяються праці О. Марковича, О. Лазаревського, П. Дорошенка, Д. Міллера, П. Бодяньського, О. Романовича-Славатинського, І. Павловського. Хоча, попри часті згадки, вони досі залишаються недостатньо проаналізованими. Значною мірою це стосується і творчого доробку І. Павловського.

Загалом останньому як історик сам дворянства приділено небагато уваги. В останні роки з'явився ряд розвідок, які дають нам уявлення про різнобічну діяльність вченого, зокрема як архівіста [3, 108–112], організатора Музею історії Полтавської битви [4, 199–202], біографа І. Когляревського [5, 5–6]. Науковців зацікавили зв'язки І. Павловського зі шведськими істориками й громадськими діячами у справі спорудження монумента на могилі загиблих 1709 р. шведів, вивчення ним місця Полтавської битви [6, 6–8], факти з родинної біографії вченого [7, 232–235], садиба родини Павловських [8]. У 2011 р., з нагоди 160-річчя з дня народження історика, з'явилася публікація В. Шандри, присвячена внеску Івана Францевича в розвиток архівної справи, джерелознавства та вивчення історичної минувшини Полтавщини [9, 192–195]. На цьому коло інтересів дослідників вичерпується. Праці, в яких би розглядався доробок І. Павловського як історика дворянства, на жаль, поки відсутні. Тому метою цієї статті є аналіз поглядів останнього на дворянство Лвовбережної України, якому історик присвятив основну свою увагу.

Іван Францевич Павловський – історик-архівіст, дійсний член Полтавської, Таврійської, Ставропольської та Казанської вчених архівних комісій – народився у родині службовця. Закінчив спочатку Полтавську цивільну гімназію, а 1874 р. – історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира. Він викладав історію в Петровському Полтавському кадетському корпусі, одночасно виконував обов'язки секретаря Полтавської вченої архівної комісії, був організатором і завідуючим музею Полтавської битви (1909–1918 рр.) [10, 232], учасником обговорення урядового проекту правил охорони пам'яток та старожитностей. Він є автором понад 150 студій, у тому числі з історії Полтавщини, біографічних словників тощо.

За наукову і педагогічну діяльність І. Павловський був нагороджений орденами св. Станіслава III ступеню,